

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

УРБАНІСТИЧНА КАРТОГРАФІЯ МІСТА КОВЕЛЯ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Анотація. Стаття присвячена історичним ви-
токам та просторовому формуванню міста Ковеля, —
нині важливого адміністративного, господарського та
транспортного осередку в північно-західному регіоні
історичної Волині. Міський статус поселення отрима-
ло на початку ХVІ ст. Просторова та ландшафтна
організація старого міста була органічно пристосована
до острівної території між двома рукавами ріки Турії.
Після входження до складу царської Росії в кінці ХVІІІ ст.
місто стало об'єктом урбаністичних перетворень, які
характеризуються серією фіксаційних та проектних
картографічними документів. Сформовані на регуляр-
них композиційних засадах, ці проекти залишилися не
реалізованими. Однак вони підготували ґрунт для по-
дальшого розвитку міста.

Ключові слова. Місто Ковель, історія, урбаністика,
картографія.

Серед історичних міст Волині Ковель обі-
ймає особливу позицію. Його сучасна про-
сторова структура віддзеркалила, з одно-
го боку, наслідки поступової історичної еволюції,
з іншого — результати адміністративного втру-
чання в урбанізаційний процес, особливо помітні
протягом двох останніх століть. Фактично місто
є прикладом різнопланового розвитку міського
організму згідно з сукупною масою зовнішніх та
внутрішніх чинників — природно-ландшафтних
та суспільно-історичних. Показово, що в територі-
альному вимірі сучасний Ковель майже двадцяти-
кратно перевершує його розміри станом на кінець
ХVІІІ ст. і сповна може бути продемонстрований на
радянській топографічній карті (масштабі 1:100000),
укладеній в 1989 р.¹ (рис. 1). Внаслідок цих різно-
чких кількісних змін місто перетворилося на один
з головних транспортно-комунікаційних вузлів
на території України. Масштаби територіально-
го зросту Ковеля, що відбувався протягом двох
останніх століть, різючі. За останні сто-двісті років
радикально змінилася і гідрографічна ситуація
міста. Західний рукав річкового кордону старого
міста все ще «животіє» у вигляді фрагментів цієї
протоки та її заболочених атаківнів.

Згідно з поданням історика М. Іванішева початок
«міської» історії Ковеля припадає на 1515 р.² Що-
правда, це твердження слід сприймати передовсім
у суспільно-адміністративному контексті, адже
поява такого статусу мусила мати під собою матері-
альне підґрунтя у вигляді сформованої містечкової
забудови. Офіційний статус міста Ковель дістав
в 1518 р., коли поселення, яке було тоді у власності
Сангушків, отримало від короля Зигмунта І відпо-
відну грамоту з привілеєм на магдебурзьке право³.
Згодом це право неодноразово підтверджувалося,
зокрема — королевою Боною 13 серпня 1547 р.⁴ Відо-
ма навіть спроба будівництва тут міської ратуші⁵,
що є істотним показником. В складі Волинського
воеводства Великого князівства Литовського Ковель
зараховується сучасними дослідниками до катего-
рії середніх міст⁶. Поселення віддавна виконувало

¹ За: maps@vlasenko.net. М 1:100000.

² Див.: Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої
половини ХVІ — початку ХVІІ ст. з історії міст Ковельщи-
ни. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковель-
щина в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 50.
Ковель, 2013. С. 14.

³ SGKP. T.IV. Warszawa, 1883. S.516.

⁴ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії
1369–1899. Київ, 1971. С. 62.

⁵ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в ХVІ — першій
половині ХVІІ століття. Львів, 2003. С. 117.

⁶ Сас П. М. Феодалные города Украины в конце ХV — 60-х
годах ХVІ в. Киев, 1989. С. 212.

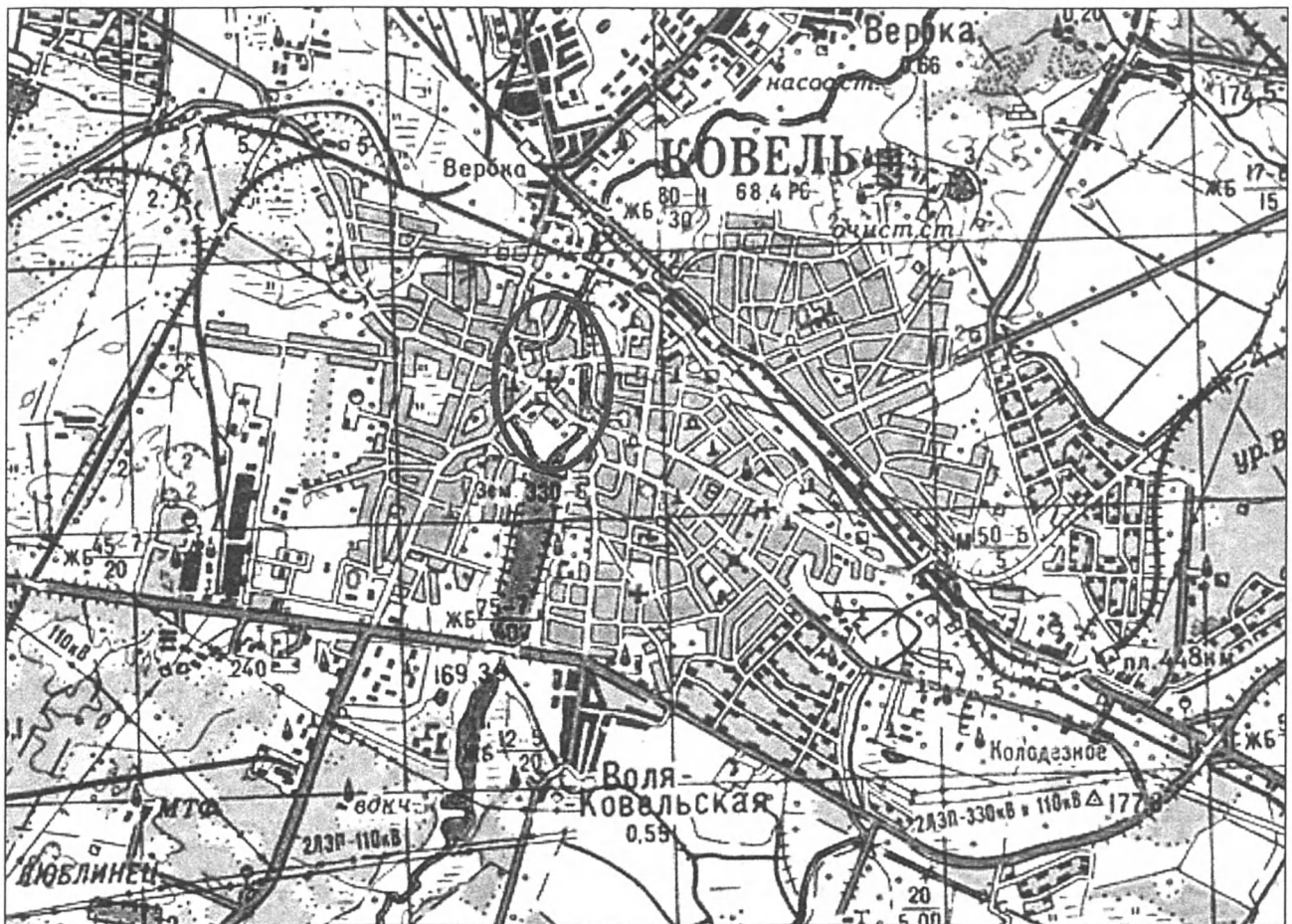

Рис. 1. Сучасна планувальна структура Ковеля. 1989 р. Фрагмент

Fig.1. Modern planning structure of the Kovel town. 1989. Fragment

також важливу транзитно-комунікаційну функцію: тут знаходилася переправа через ріку Турію по дорозі з Литви на Русь. Був тут і власний замок⁷.

Після Люблінської унії 1569 р. Ковель став повітовим центром. Повідомляється про існування на той час вже декількох передмість. Одне з них було у вигляді довгої вулиці, яка називалася Козій ринок⁸. Очевидно, подібних відцентрових вулиць було декілька. Згідно з висновком В. Атаманенка під кінець XVI ст. Ковель вже перетворився на найбільший міський осередок північно-західної частини Волинського воєводства⁹.

Місто продовжило територіальний розвиток після входження до складу Росії¹⁰, хоча за кількістю населення станом на початок XIX ст. Ковель обіймав останні позиції серед інших волинських поселень.

Так, в 1798 р. тут проживало 1674 чоловік. Серед повітових міст Волинської губернії менша кількість населення була лише в Овручі¹¹.

В перші роки XIX ст. в Ковелі нараховувалося 419 дворів і 2752 мешканців чоловічої та жіночої статі¹². Станом на 1807 р. зафіксовано вже 470 дворів¹³. Тобто отримання повітового статусу стало суттєвим позитивним чинником для демографічної ситуації в місті. В другій половині XIX ст. значний вплив на демографічний та просторовий розвиток Ковеля справило будівництво залізничних колій,

⁷ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 131.

⁸ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... С. 125.

⁹ Атаманенко В. Описово-статистичні джерела... С. 16.

¹⁰ Карліна О. Ковель і містечка Ковельського повіту наприкінці ХУІІІ — в першій половині ХІХ століття // Мипуде і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Луцьк, 2003. Passim.

¹¹ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21277, «Атлас Волинской губернии двенадцати поветов. Сочинен в соответствие Высочайшего соизволения в Житомире при губернской чертежной 1798 года. Выполнен под надзором Василия Кудрявцева».

¹² РДВІА. Ф. 18656. «Алфавитная ведомость Волинской губернии по поветам с показанием в городах, местечках, селах и деревнях числа дворов и числа мужского и женского пола душ: купцов, мещан, евреев и крестьян». На той час найбільшим поселенням губернії за статистикою став Бердичів (2600 дворів та 19812 жителів). До першої п'ятірки входили також Заслав, Житомир, Старокостянтинів, Дубно.

¹³ Див.: РДВІА. Ф. 18661. «Алфавитная ведомость Волинской губернии...».

зумовивши стрімкий територіальний розвиток міста, передовсім у східному напрямку.

Однак в урбаністичній історії міста особливий інтерес викликає насамперед «дозалізнична» доба, пов'язана зі створенням низки картографічних документів, котрі фіксують у комплексі як природно-ландшафтні особливості міста, так і його історичне розпланування в складі вулиць, площ, житлових будинків, сакральних споруд, господарських будівель, тощо. Принципове значення для проведення такого аналітичного дослідження мають оригінальні картографічні джерела.

На жаль, так склалося, що історична картографія Ковеля на тлі інших міст Волині представлена доволі скромно. Найдавніші плани походять лише з кінця XVIII ст., коли місто увійшло до складу Росії і його забудова потрапила під адміністративний контроль, а згодом і під просторове регулювання з боку владних інституцій. В цей час у корінній Росії, а також в губерніях Лівобережної та Південної України, вже досить активно відбувався процес укладання і впровадження нових проектів міст на регулярних просторових засадах при централізованому управлінні цим процесом¹⁴.

На новоприєднаних територіях Волині від початку XIX ст. в усіх повітових містах російська влада також стала активно впроваджувати урбаністичне регулювання на принципах жорсткого ортогонального схематизму, не оминаючи жодного повітового центру, а іноді впроваджуючи нові правила забудови і в позаштатних містечках. Внаслідок таких урбаністичних ініціатив практично усі повітові міста Волині зазнали істотних структурних змін, часто не без опору невдоволеного міського населення. Конкретні прояви таких урбаністичних новацій стосовно губерньського Житомира та інших повітових міст Волині автору доводилося аналізувати раніше¹⁵.

¹⁴ Див.: Тимофеєнко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984. 220 с.; Тимофеєнко В. И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. Киев, 1986. 286 с.

¹⁵ Див., зокрема: Ричков П. Джерела Російського державного військово-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України. 1992. № 5/6. С. 52–61; Ричков П. Давня картографія Рівного XVIII — XIX ст. // АСВ. Рівне, 2008. С. 57–79; Ричков П. Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Вип. 32. Луцьк, 2009. С. 7–22; Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2010. С. 5–28; Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 122–142; Ричков П. Історичні плани Луцька XVIII — XIX ст. в архівах Петербурга та Москви // АСВ. Вип. 4. Рівне, 2014. С. 64–75.

Для практичного здійснення таких урбаністичних перетворень важливою передумовою було проведення інвентаризації міст «де факто», тобто укладання більш-менш детальних фіксаційних (обмірних) планів станом на поточний момент. Це мало першорядне значення в умовах російського великодержавного адміністрування, оскільки раніше в Речі Посполитій централізоване регулювання забудови історичних міст (в переважній більшості приватних) майже не практикувалося, не рахуючи окремих винятків, пов'язаних з локальними ініціативами польської магнатерії¹⁶.

Такі фіксаційні плани укладалися на першому етапі губернськими та повітовими землемірами на швидкоруч безпосередньо на місцевості, в доволі приблизний окомірний спосіб із застосуванням примітивного геодезичного приладдя. Не йшлося про докладну деталізацію, а лише про оглядову фіксацію віддавна існуючих міських поселень, тобто про відтворення параметрів їхньої загальної міської структури, — природно-ландшафтної підоснови, річок та ставків, фортифікацій (за наявності), основних улиць, площ, визначальних цивільних будівель сакрального, адміністративного, житлового та господарського призначення, найважливіших сакральних та громадських споруд. Тобто головним завданням було створення вихідного картографічного документу, на підставі якого в подальшому можна було б здійснювати аналіз і приймати рішення щодо вдосконалення та розвитку цих міських організмів. Така інвентаризація стосувалася в першу чергу повітових міст, хоча відомі також поодинокі плани окремих «заштатних» міст (Олика, Дубровиця, Клевань, Корець, Катербург).

Після укладання таких фіксаційних планів з'являлася можливість переходу до нового етапу, власне до розробки проектів урбаністичних перетворень. Основна ціль, як правило, полягала в ліквідації проявів нерегулярної, стихійної забудови з подальшим впровадженням нових проектів по упорядкуванню міської структури, часом з радикальною її трансформацією відповідно до «правильних» геометричних схем. Цей проектний етап забезпечувався працею фахових архітекторів і до середини XIX ст. здійснювався, як правило, централізовано в Петербурзі. Потім ці проекти мали впроваджуватися місцевими владними адміністра-

¹⁶ Ричков П. Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст. // АСВ. Вип. 4. Рівне, 2014. С. 76–81; Rychkov P. The market place in Korets town: from classicist creation to spatial dissolution // TEKA Commission of Architecture, Urban Planning and Landscape Studies, Polish Academy of Sciences, Branch in Lublin. T.XIII.1. Lublin, 2017. P. 15–22.

Рис. 2. «План Волинской губернии города Ковеля». 1798 р.

Fig.2. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». 1798

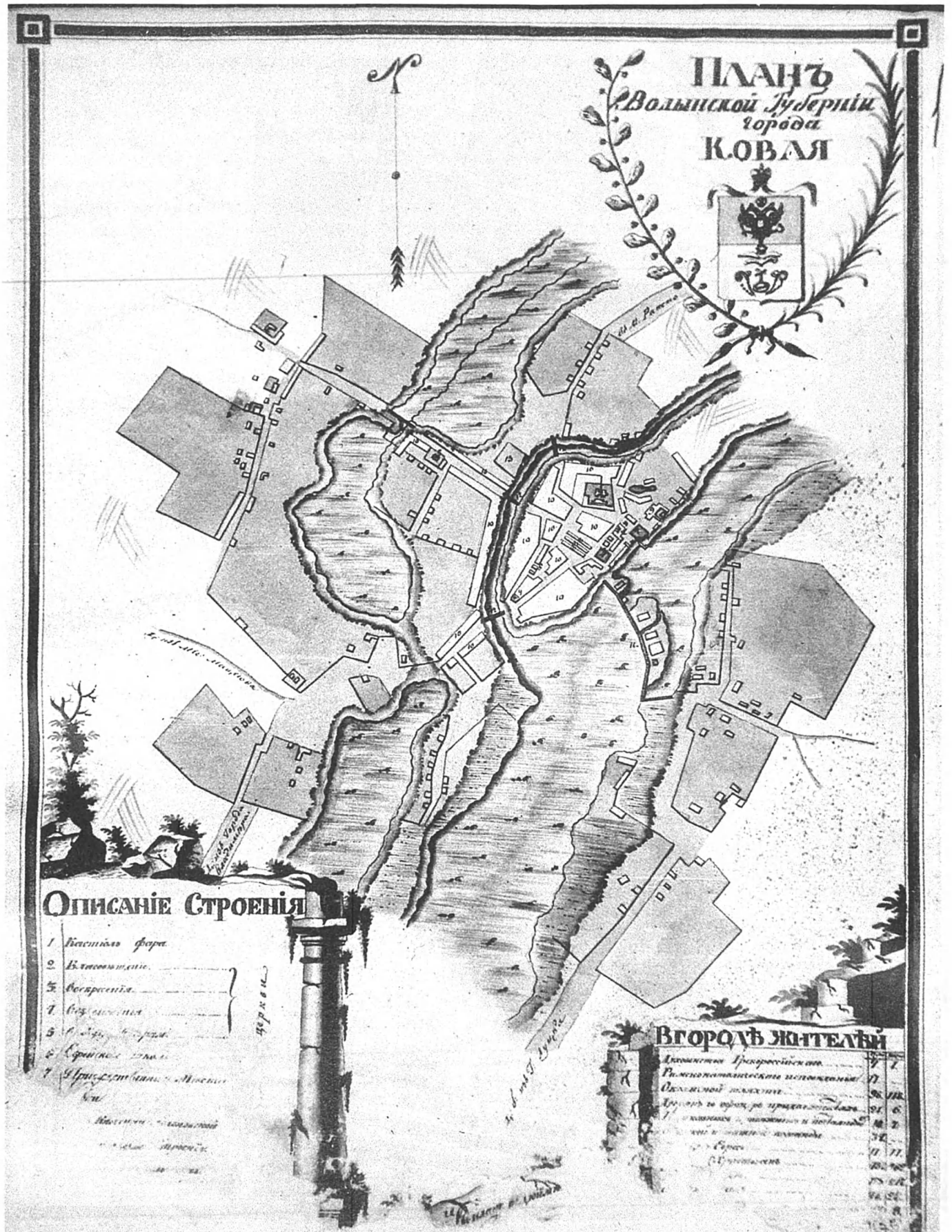

Рис. 3. «План Волынской губернии города Ковля». Кін. XVIII ст.

Fig. 3. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». End 18 th century.

ціями. На Волині цей «проектний» процес розпочався в кінці 1820-х років і перший такий «взірцевий» проектний план авторства Вільяма Гесте (William Hastie) стосувався губернського Житомира¹⁷.

Як адміністративний центр повіту Ковель також став об'єктом таких архітектурно-урбаністичних фіксацій та трансформацій. На першому етапі, майже відразу після отримання статусу повітового міста Волинської губернії, тут були виконані декілька фіксаційних планів, які відображали тогочасний його стан. На даний час вони зберігаються переважно в двох архівних закладах: у Російському державному історичному архіві в Петербурзі (РДІА) та в Російському державному воєнно-історичному архіві в Москві (РДВІА). Це рукописні документи виконані на паперовій підоснові в традиційній тушевій (чорнильній) графіці, з мануальним тонуванням м'якими акварельними відтінками.

Найпершою відомою нам збіркою повітових планів міст в новоприєднаних до Росії губерніях, можна вважати картографічний компендіум 1798 р.¹⁸, в якому представлена і Волинська губернія включно з Ковелем. Згодом ці оригінальні мапи неодноразово копіювалися для службового використання як центральними, так і місцевими адміністраціями. Їхній основний інформативний потенціал був пов'язаний з відтворенням фактичного стану міста на кінець XVIII — початок XIX ст. Однак разом з тим їхній зміст доволі істотно варіювався в сенсі охоплення просторового ареалу, деталізації наявної забудови, графічного оформлення. Відсутність в архівних описах точних дат укладання більшості таких планів (особливо найстаріших) змушує часом покладатися на побічні ознаки у визначенні дати їхнього створення, з тим щоби принаймні спробувати встановити послідовність їхнього створення. Основними критеріями цієї послідовності можна вважати ступінь їх деталізації, охоплюваний територіальний обшир і якість графіки.

Найстарішим картографічним документом стосовно історичного Ковеля, що є в нашому розпорядженні, можна вважати план, котрий має архівне датування 1798 р.¹⁹ (рис. 2). Це власне репліка того вищезгаданого плану, який первісно був виконаний у Житомирській губернській креслярні під наглядом М. Кудрявцева, а потім увійшов до складу картографічного компендіуму в складі 12 повітових міст

Волинської губернії. Окремий примірник цього плану зберігається у фондах РДІА і датується лише трьома роками пізніше від третього поділу Польщі. Його основне призначення, як і інших стилістично подібних планів з цієї збірки, зводилося, очевидно, до оперативної картографічної фіксації ново-приєднаних волинських міст.

На плані розміщено «Описание публичного строения», котре нараховує 17 позицій: «1. Кастиол фара; 2. Господской дом со службами; 3. Замочек (?) полиции; 4. Провиантские лавки; 5. Жидовская школа; Церкви: 6. Богоявления; 7. Воскресения Христового; 8. Воздвижения Креста; 9. Введения во Храм; 10. Обывательские дома; 11. Жидовские дома; 12. Винокурни; 13. Кузницы; 14. Мясные ряды; 15. Клуни; 16. Жидовское кладбище; 17. Мосты и гребли». Зазначений масштаб: в 1 дюймы — 50 сажнів (1: 4160).

Саме ця графічна версія, як здається, є першою детальною спробою інвентаризації тієї урбаністичної ситуації, котру місто мало де факто після третього поділу Речі Посполитої. Певна архаїчність документа засвідчується нетиповою орієнтацією північного румбу, зумовлена, можливо, бажанням автора краще допасувати план до прямокутного аркушу. План демонструє водночас виразну обумовленість історичного ареалу міста наявною гідрографічною ситуацією. Розгалужені рукави Турії створили поміж собою відносно компактну територію, захищену з усіх сторін водним кордоном, що вже само по собі відіграло певну фортифікаційну роль. Хоча ця роль, очевидно, не була самодостатньою і саме тому ще в 1555 р. Сигізмундом Августом був виданий декрет на право збору мостового податку для відбудови міських стін, певне що дерев'яних. Цей декрет був підтверджений королем Владиславом IV в 1635 р.²⁰

Майже ідентичним аналогом в урбаністичному сенсі є інший план зі збірки РДІА під такою самою назвою²¹ (рис. 3). Основна відмінність від попереднього документу полягає у строгій орієнтації півночі догори кресленника. На жаль, цей документ втратив значну частину нижнього поля, де розміщуються описи будівель та статистика щодо кількості мешканців у місті. В частково уцілілій легенді дефініція «жидовские» замінена тут на «еврейские», а в другій позиції церква Богоявлення замінена чомусь на Благовіщення. В значно пошкодженій правій нижній частині плану додано статистику щодо кількості міського населення. Варто також

¹⁷ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губернського Житомира // АСВ. Вип. 5. Рівне, 2016. С. 100–120.

¹⁸ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21528. Волинська губ. Ч. 5. «Планы городов Российской империи, собранные по высочайшему повелению в 1798 г.».

¹⁹ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 35. Арк. 1. «План Волынской губернии города Ковля».

²⁰ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. Київ, 1971. С. 46.

²¹ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 34. «План Волынской губернии города Ковля». Кін. XVIII ст.

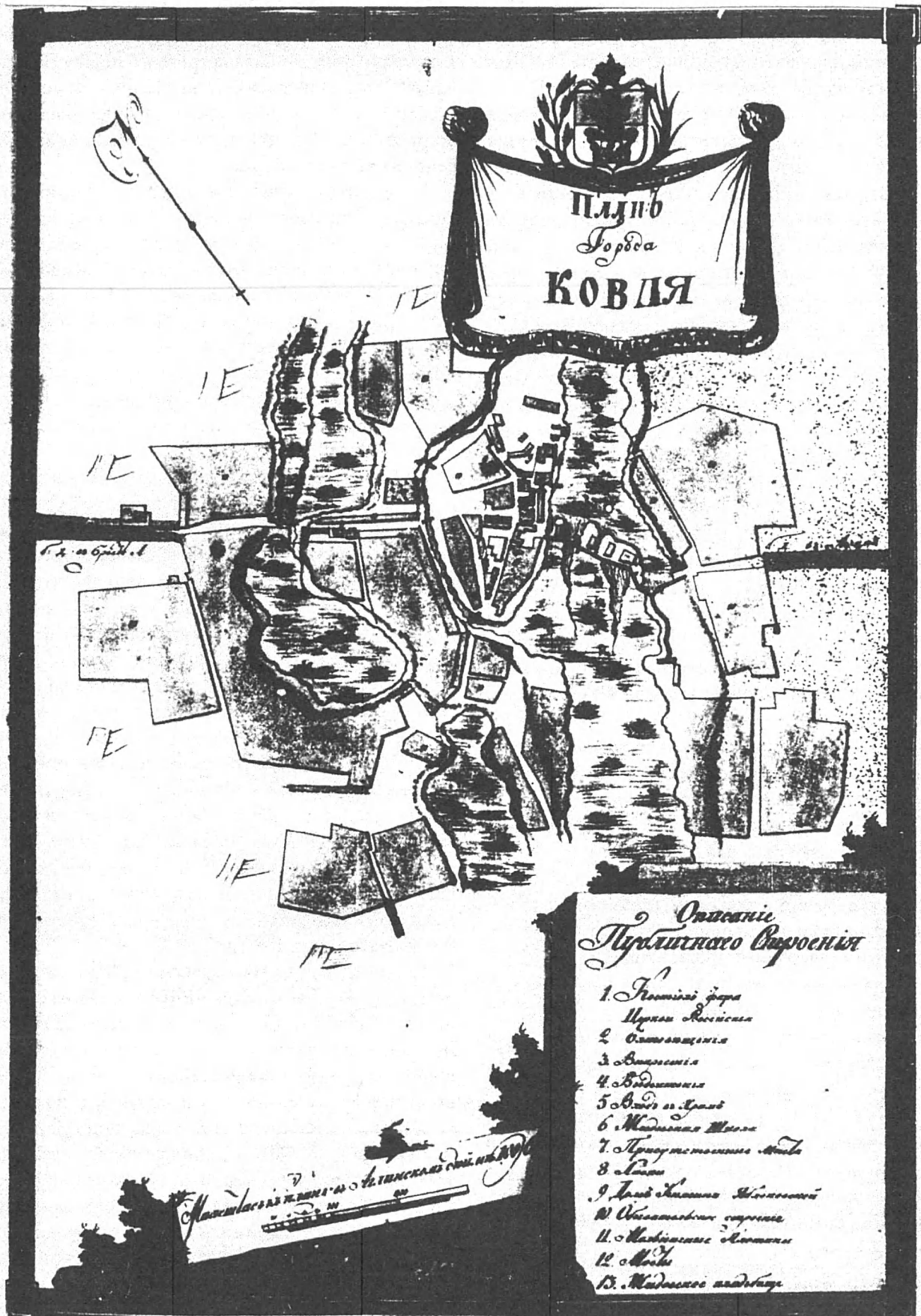

Рис. 4. «План города Ковля». 1798 р.

Fig. 4. «Plan of the Kovel town». 1798

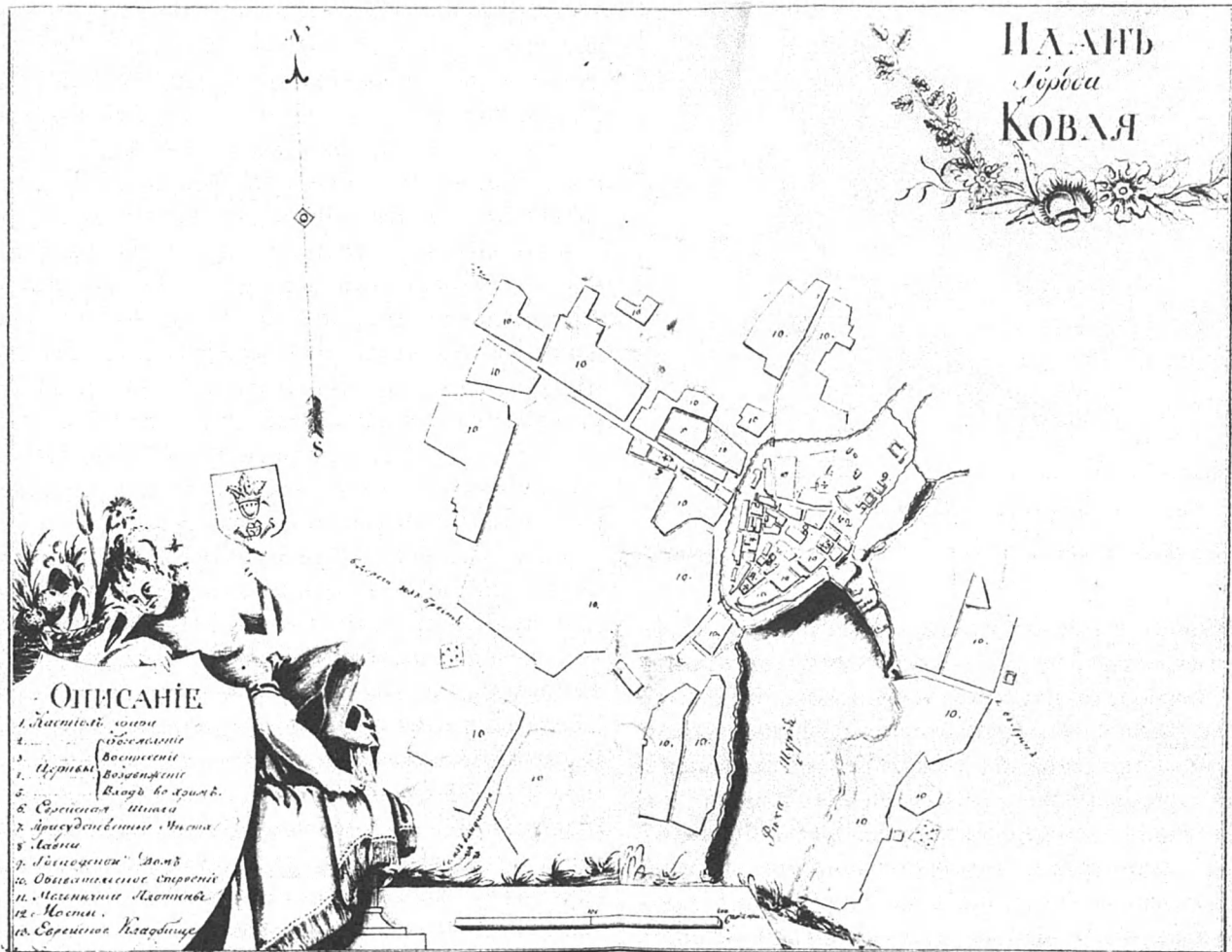

Рис. 5. «План города Ковля». Кін. XVIII ст.

Fig. 5. «Plan of the Kovel town». End 18 th century

зауважити, що план цей має явно вторинний характер по відношенню до попередньої версії, що засвідчується помітною деформацією масштабування окремих будівель в сторону їх гіперболізації.

Відмінний за своїм зовнішнім графічним оформленням, однак майже аналогічний за своїм картографічним змістом, є інший документ зі збірки РДВІА під аналогічною назвою «План Города КОВЛЯ»²², який в архівній справі також датується 1798 р. (рис. 4). Він значно менш детальний щодо відтворення наявної урбаністичної інфраструктури, що зумовлено вдвічі дрібнішим масштабом (в англійському дюймі — 100 сажнів) та бажанням картографа охопити більший простір навколо міста. Наведена легенда «Описание Публичного Строения» містить також 13 позицій, серед яких знову згадуються костел та 4 церкви. Однак з'являються два нових рядки. «Господский дом» названо тут «Дом княгини Яблоновской», а ще зафіксовано

«Мельничные плотины». В західній частині міста вказана дорога на Брест, в східній — на Луцьк. Вирізняє цей план і помітно грубіша графічна манера, що дає підстави для висновку про його змістовну вторинність.

Виходячи з явних змістовних аналогій поміж трьома вищенаведеними планами, можна дійти висновку, що усі вони були виконані на підставі однієї і тієї ж робочої топографічної зйомки і, що дуже імовірно, існували й інші подібні за змістом аналоги.

До групи документів, вірогідно також укладених в кінці XVIII ст., слід віднести ще один «План Города Ковля», що знаходиться в збірці РДВІА²³ (рис. 5). План має оригінальне графічне оформлення, яке виокремлює його посеред інших, хоча не додає нічого істотно нового. Заголовок у флоральному картуші, розміщено в правому верхньому куті, а в лівому нижньому — легенду з 13 позиціями, доповнену

²² РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21528. Ч. 5. Арк. 78. «План города Ковля».

²³ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21551. Арк. 51–52. «План города Ковля».

Рис. 6. «План города Ковля». Кін. XVIII ст. Фрагмент

Fig. 6. «Plan of the Kovel town». End 18th century. Fragment

фігурною композицію з символічним дитям, котре тримає в лівій руці щит з гербом Ковельського повіту.

Завдяки такій широті територіального охопту цілковито відтворені навколишні ближні і дальні передмістя а також під'їзні дороги з дев'яти напрямків. При цьому на плані зазначено головні доїзди: від Луцька зі сходу, а з заходу від Бреста. Фрагмент цього плану (рис. 6) дає можливість більш виразної локалізації основних будівель і споруд, котрі за своєю нумерацією відповідають експлікації (легенді), представлений на плані: «1. Кастиол фара; Церкви: 2. Богоявление; 3. Воскресения; 4. Воздвижения; 5. Вход во храм; 6. Еврейская школа; 7. Присутственные места; 8. Лавки; 9. Господской Дом; 10. Обывательское Строение; 11. Мельничные Плотины; 12. Мосты; 13. Еврейское кладбище». Цікаво також, що за межами центральної, острівної частини міста присутні позначки лише під номером 10, за єдиним винятком — церкви, що названа тут «Входь во Храмъ»²⁴. Зазначена також ріка Турія. І три прилеглі дороги — на Брест. Володимир, Луцьк. Такий очевидний лаконізм очевидно пояснювався подарунковим (довідковим) призначенням цього документу.

На плані цьому виразно помітна різниця між ущільненими, невеликими дільницями старого міста (кварталами) та більш розлогого, свобідного структурування передмість. Картограф доволі детально і співмасштабно намагався передати не лише вуличну мережу та головні будівлі, але й рядову забудову.

Окрім об'єктів, зазначених в експлікації, план виразно фіксує нерегулярний характер рядової забудови. Звичайно, основна, більш щільна її частина

зосереджена в історичному центрі міста, котрий віддавна займав територію, форма якої наближалася до еліпсу, видовженого з південного заходу на північний схід. З усіх сторін ця стара містечкова територія мала водний кордон у вигляді двох рукавів Турії — більш повноводного східного і другорядного західного. Ця обставина може свідчити про використання цих роздвоєних річкових русел в якості захисного кордону міста. Не виключено, що у віддаленому минулому цей водний кордон доповнювався штучними фортифікаціями навколо міського ядра, зокрема популярними в давнину перешкодами у вигляді земляних валів та палісаду. Не виключено також, що роздвоєння русел Турії мало в минулому штучне походження задля створення навколо міста оборонного кордону.

Один з давніх російськомовних планів Ковеля, датований 1802 р., потрапив до фондів Національного музею в Кракові²⁵ (рис. 7). Якись ближчі обставини походження цього документу наразі невідомі, однак згадка в заголовку російського імператора і виконавця цього плану квартирмейстера, поручика Вержельського вказують на якусь досить специфічну мету його створення. Йшлося, очевидно, про підготовчі заходи для планованого візиту імператора до міста. Однак відсутність на плані таких важливих характеристик як переліку основних будівель, вказівника сторін світу, напрямки приміських вулиць може свідчити либонь про його незавершеність, або, що імовірніше, про його репрезентативний (демонстраційний) характер. На плані нанесено лише один напис — «Река Турія». Тим не менш невідомий автор в графічний спосіб чітко відстежував на плані обшир міського ядра від навколишньої приміської забудови сільського типу. Тобто, складові частини ядра показані у вигляді нерегулярних кварталів, а приміська забудова більше схожа на сільські садиби з городами та будиночками. Про недовершеність плану свідчить також відсутність вказівника «Північ-Південь» та масштабної лінійки.

Однак, не зважаючи на відсутність легенди та інших картографічних ознак, цей документ загалом характеризується ретельною виконавською графікою і окрім самого міста узагальнено відтворює навколишній простір та деякі особливості природного ландшафту. Не обійшов увагою автор і під'їзні дороги з різних напрямків, котрих загалом нараховується дев'ять. Більшість з них утворили той комунікаційний «каркас», котрий в подальшому так

²⁴ Сьогодні на цьому місці знаходиться новий Введенський храм (2003 р.).

²⁵ Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiór Czartorzyskich. T.122/117/II. «План города Ковля с Около лежащего онаго Ситуацию снятой ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА из квартирмейстерской части поручиком Вержелским 1802 года Июня 18 дня».

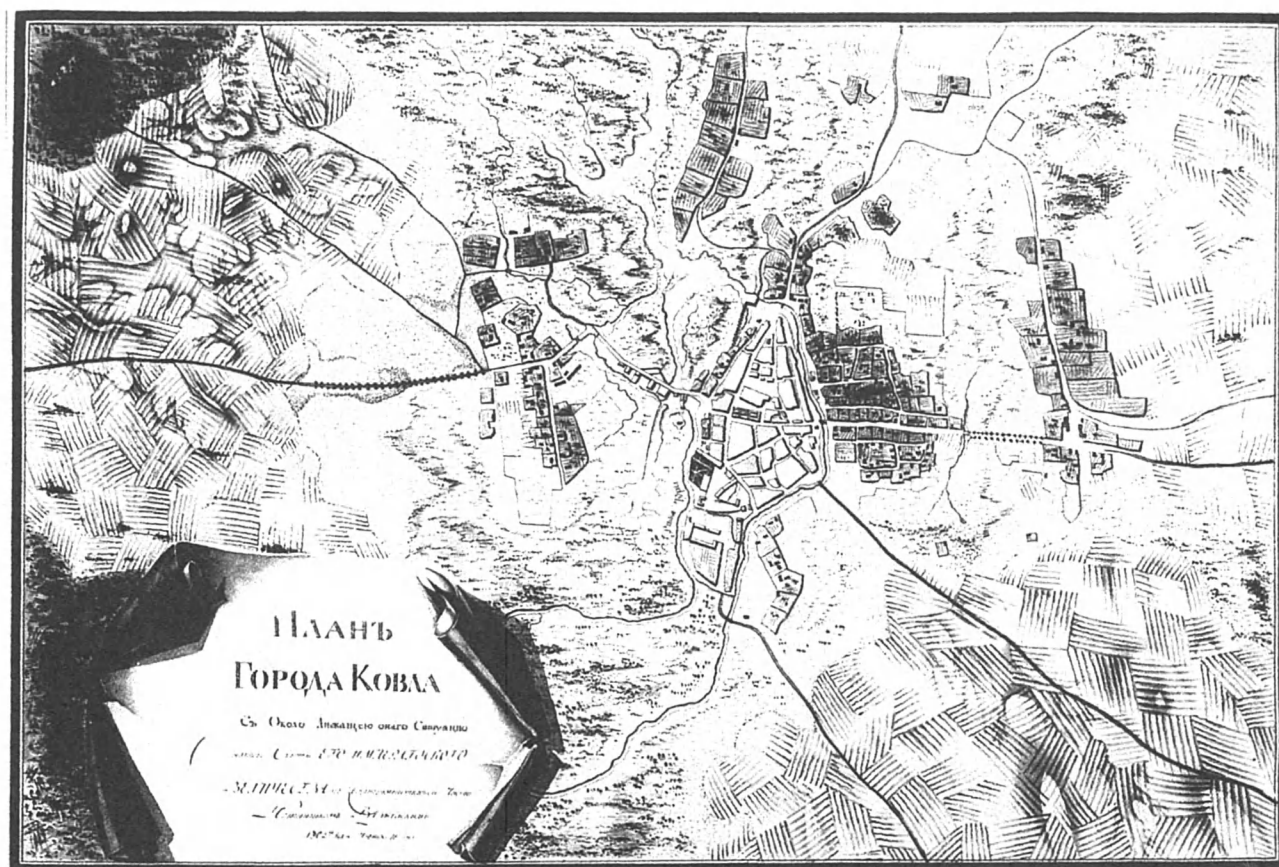

Рис. 7. «План города Ковля с Около лежащею онаго Ситуацію...». 1802 р.

Fig. 7. «Plan of the Kovel town with the surrounding situation...». 1802

чи інакше вплинув на формування транспортної мережі міста. Оскільки саме місто на плані обіймає відносно невелику частину мапи, автор показує східне передмістя і три приміські села, котрі виглядають як автономні утворення, однак в подальшому вони також були інтегровані в сучасні кордони Ковеля.

Останнім фіксаційним картографічним документом, укладеним в першому десятилітті XIX ст., є «План города Ковля с прожектотом...»²⁶ (Рис. 8). В правому верхньому куті мапу прикрашає виразний заголовок, декорований двома фантазійними галузками (рис. 9). А внизу ще додано оригінально оформлений перелік найважливіших міських об'єктів (Рис. 10). Масштаб плану складає в англійському дюймі 50 сажнів, тобто він цілком достатній для більш-менш докладної локалізації не лише урбаністичних, а й важливих архітектурних об'єктів. Підписав цей план його виконавець — волинський губернський землемір, надвірний радник Кудрявцов, прізвище якого доволі часто фігурує на мапах волинських міст першої чверті XIX ст.

²⁶ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 36. ««План города Ковля с прожектотом сочинен 1807 года — Декабря — Дня».

На відміну від попередніх головною особливістю цього фіксаційного плану стала та нетипова обставина, що тут на нерегулярну, історично сформовану топографію тогочасного Ковеля, накладена проектна сітка нових вулиць і площ і кварталів. Особливості креслярської графіки вказують на те, що пропонувані Кудрявцовим нові вулиці і квартали були нанесені синхронно з нанесенням фактичної урбаністичної підоснови.

У такої картографічної технології були свої теоретичні переваги і водночас істотні недоліки. Використовуючи реально існуючу топографію, картограф, звісно, міг повніше враховувати вже сформовану містобудівну ситуацію *de facto*, пристосовуватись до існуючих обставин. На практиці однак, це виглядало б майже нереальним завданням. В результаті лише невелика частина давньої інфраструктури змогла б потрапити в когерентний зв'язок з запропонованою новою схемою. Наскільки проблемним виявився б в дійсності цей спосіб просторової трансформації старого Ковеля можна більш виразно прослідкувати на аналітичній схемі міста, виокремленій з вихідного документу (рис. 11).

Водночас слід відзначити, що це була одна з перших спроб поширення на землі Волині регуляторної

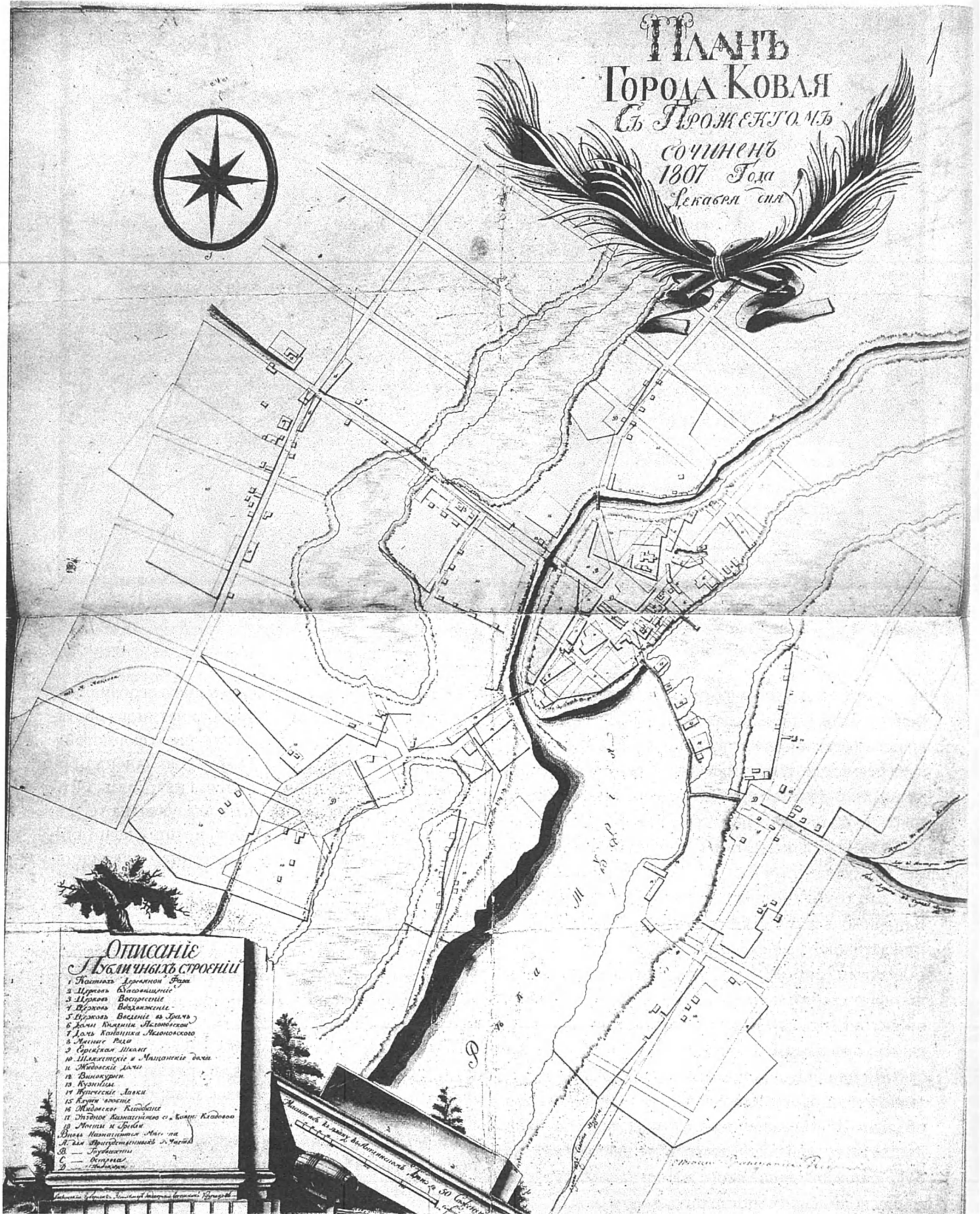

Рис. 8. «План города Ковля с проектом...». 1807 р.

Fig. 8. «Plan of the Kovel town with the project...». 1807

Рис. 9. «План города Ковля с проектом...». 1807 р. Фрагмент заголовку

Fig. 9. «Plan of the Kovel town with the project...». 1807. The fragment with header

Рис. 10. «План города Ковля с проектом...». 1807 р. Фрагмент експлікації

Fig. 10. «Plan of the Kovel town with the project...». 1807. The fragment with explication

політики в напрямку реконструкції старих міст на ідеалізованих засадах жорсткої геометричної правильності. Передбачалося докорінно реконструювати старе вуличне розпланування, намічаючи прокладання фактично нових вулиць і ліквідовуючи більшість існуючих. Очевидно, що фактично це було продовження тієї регуляторної політики, котра з приходом класицизму насильницьким способом запроваджувалася по усій Росії. Зазначимо зокрема, що в тому ж 1807 р., як і в Ковелі, таким самим методом накладання на існуючу ситуацію був розроблений

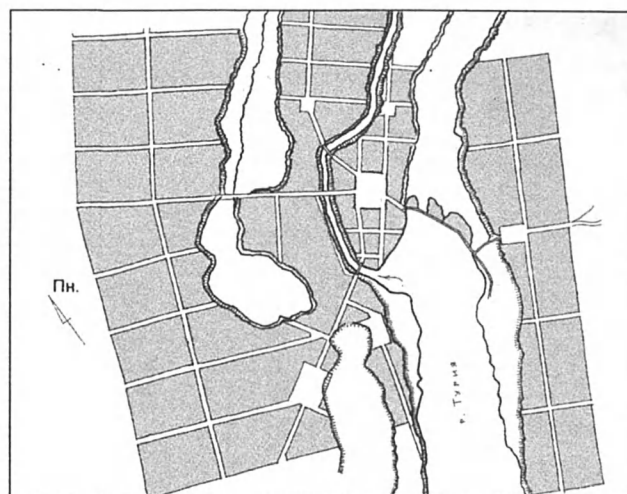

Рис. 11. «План города Ковля с проектом...». 1807 р. Графічне виокремлення проектної частини О. Пłosка

Fig. 11. «Plan of the Kovel town with the project...». 1807. Graphical selection of the project part by O. Ploska

новий генплан для Володимира-Волинського²⁷, що правда згодом цілковито перероблений в 1840 р.²⁸. Інакше виглядала ситуація в Рівному, де перший проектний план був затверджений значно пізніше, лише в 1845 р.²⁹. Тоді ж такий план був укладений для Острога³⁰. Здійснено декілька спроб розробки регулярного плану для Дубна (1843 р., 1860-і рр., 1888 р.)³¹. Загалом такі проектні роботи у волинських містах просувалися зі значними затримками, не говорячи вже про вкрай непродуктивні наслідки втілення таких планів, навіть за умови їхнього офіційного затвердження.

Першим містобудівним планом Ковеля, який мав чітко виражений проектний характер і навіть отримав офіційне затвердження на найвищому рівні владної ієрархії, став документ під назвою «План Волинской губернии города Ковля»³² (рис. 12). На аркуші міститься власноручна апробація імператора «Быть по сему. Николай. Город Москва. 21 ноября 1834 г.».

Цілковом можливо, що вихідним пунктом появи цього проекту стала масштабна загальноміська пожежа 1811 р., внаслідок якої було знищено близько 200 домів. Задля вивчення та ліквідації її наслідків до міста спеціально був відряджений «исправный землемер» із завданням зняти на план

²⁷ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 16. Арк. 1.

²⁸ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 19. Арк. 1.

²⁹ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 79. Арк. 1.

³⁰ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 66. Арк. 1.

³¹ Див. Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 3. С. 140.

³² РДІА. Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Спр. 37. «План Волинской губернии города Ковля». 1834 р.

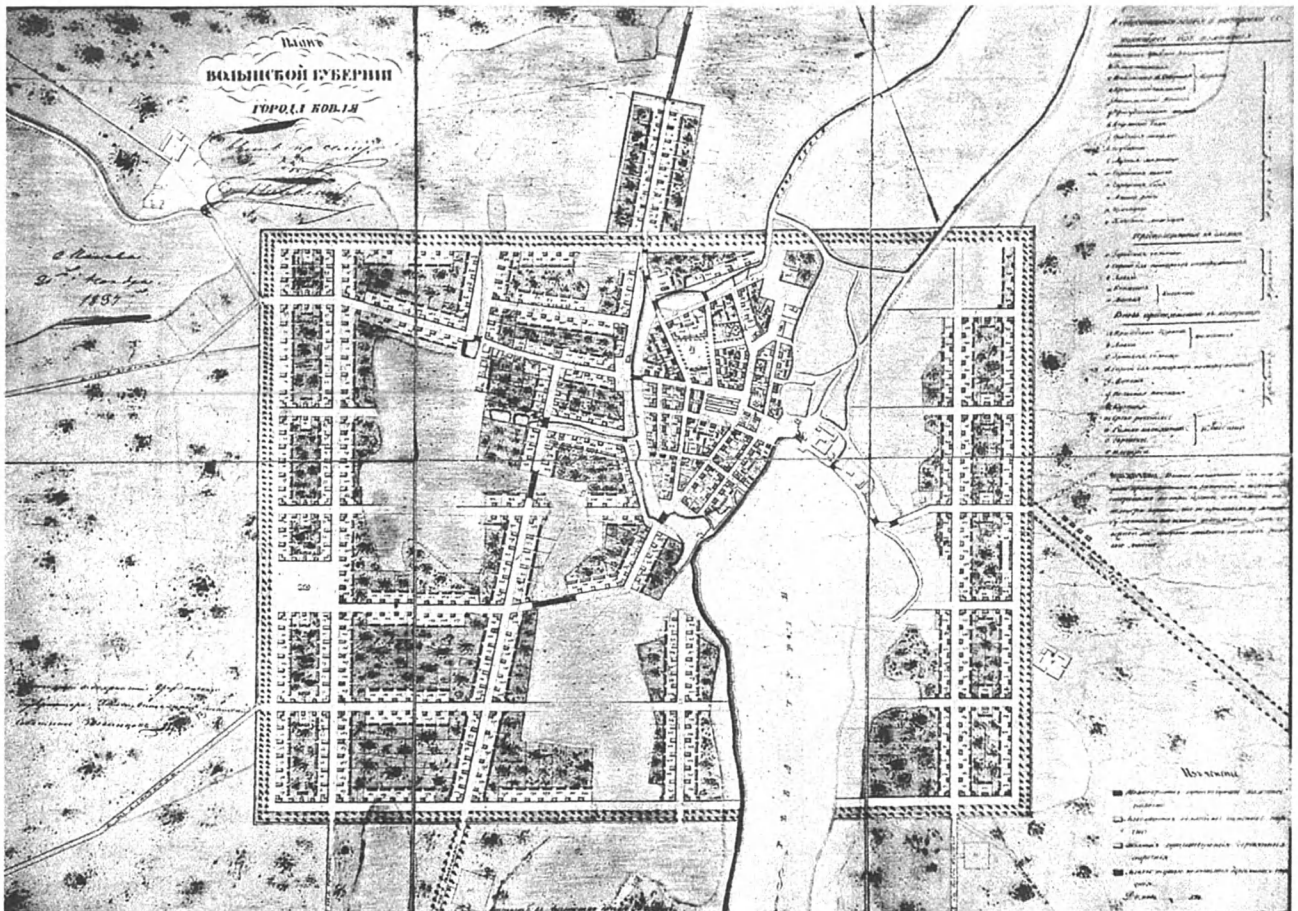

Рис. 12. «План Волынской губернии города Ковля». 1834 р.

Fig. 12. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». 1834

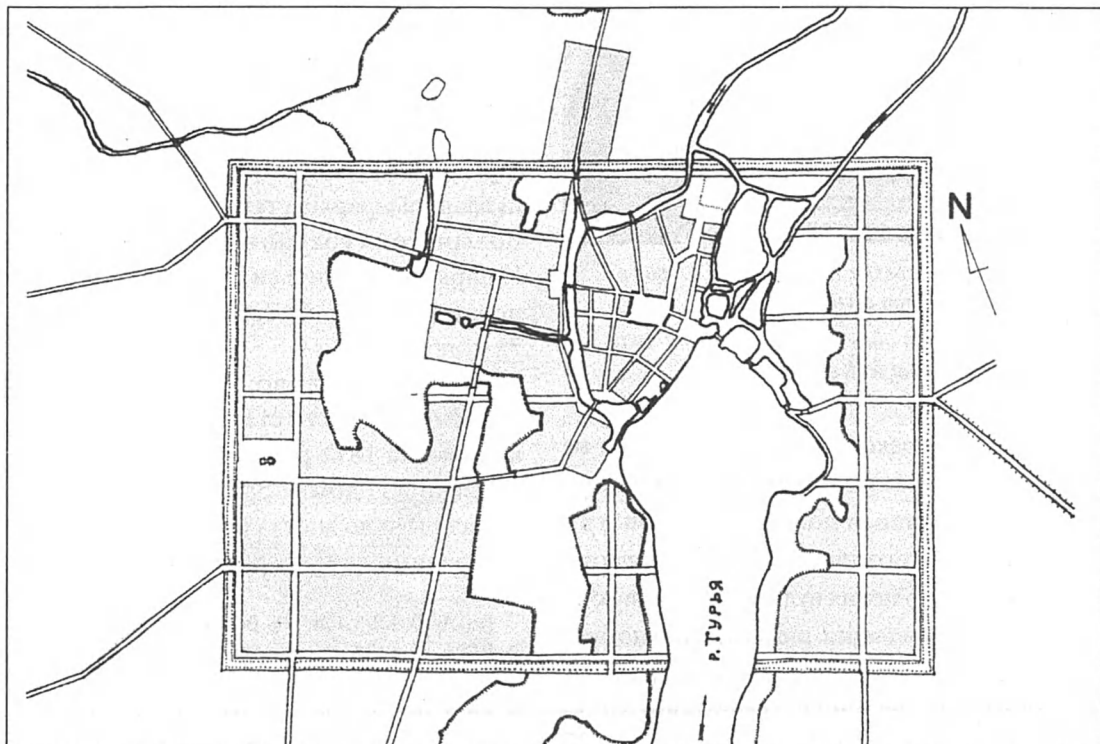

Рис. 13. «План Волынской губернии города Ковля». 1834 р. Креслення проектної схеми О. Плоскої

Fig. 13. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». 1834. Drawing of the design scheme by O. Ploska

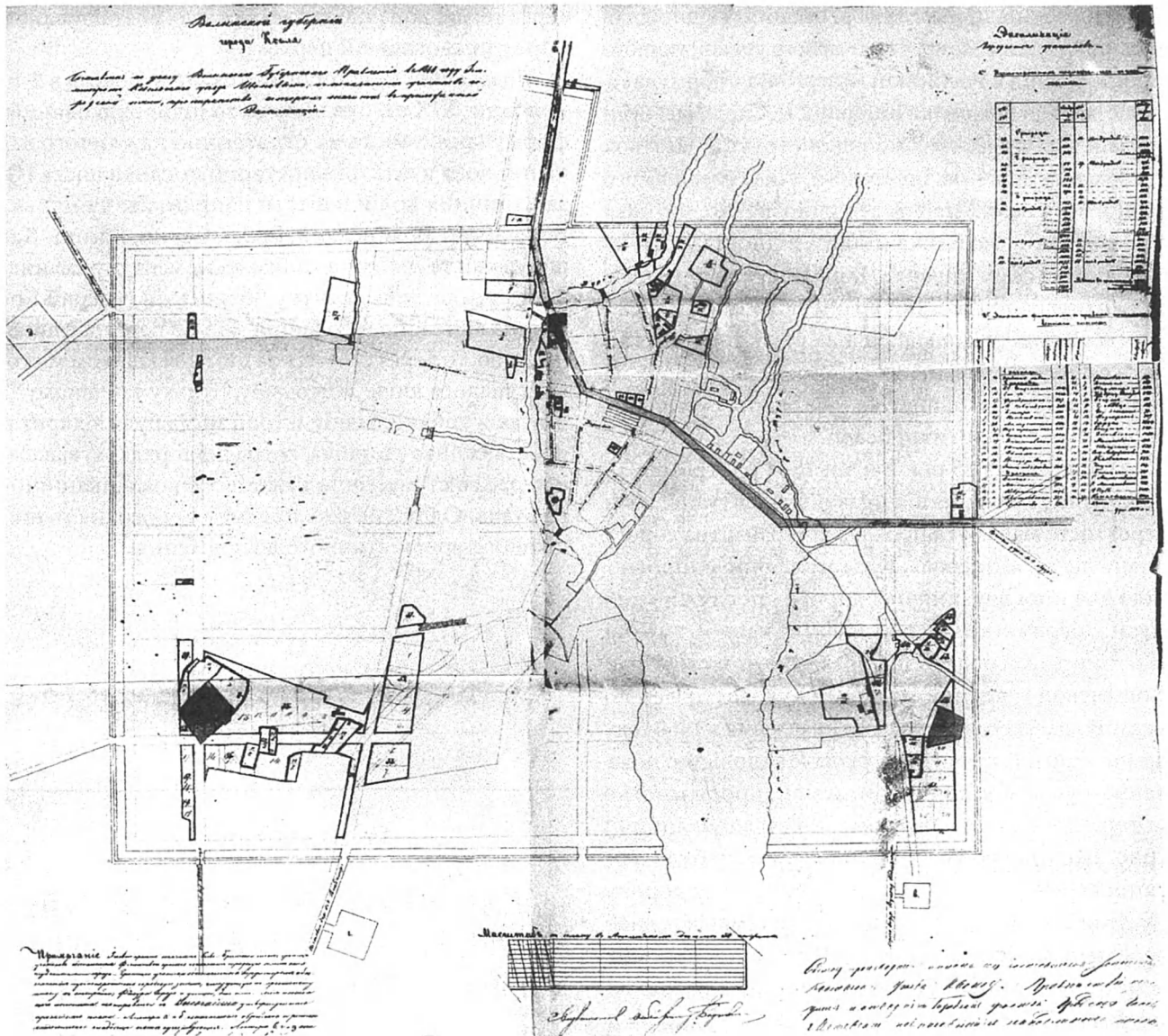

Рис. 14. «План Волынской губернии города Ковеля...». 1860 р.

Fig. 14. «Plan of the Kovel town in Volhynian province». 1860

місто з показом на ньому погорілих місць, а також визначити напрямки нових вулиць. Також ставилося завдання організувати в «пристойному місці» нову площу, розмістити на ній торгові лавки, а ще показати місця, на яких мешканці мають заново будуватися з дотриманням визначеного простору між спорудами, щоб фронтальні місця забудовані були ліпшими будівлями, а задля цього віддати ці місця тим жителям, які зможуть побудуватися згідно накресленого плану³³. Як і в багатьох інших волинських містах ця проектна процедура розтягнулася на довгі роки.

Загальна проектна композиція міста, обмеженого по периметру чітким зовнішнім кордоном у формі прямокутника, засвідчила спробу картографа максимально ліквідувати наслідки стихійного розвитку міста в минулому. Отже, більшість нових вулиць, передбачених цим проектом, виявилися паралельними до зовнішніх сторін цього прямокутника. Ілюзорний геометризований порядок порушувався лише природно-ландшафтними особливостями даної місцевості, в першу чергу — природними розгалуженнями ріки Турії, низинними та заболоченими ділянками, штучно створеним великим ставком, існуючим віддавна. В цьому проекті проектне урбаністичне «насильство» помітне навіть стосовно історичного ядра міста з його щільною забудовою, хоча існують певні ознаки намагання проектанта все-таки пристосуватися до історичної спадщини (рис. 13).

³³ Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 263. Оп.1. Т. 1. Спр. 243. «Об истреблении пожаром городов Дубно, Ковеля, Кременца и Радивилова и о снятии их на составление проекта плана». Арк. 1.

Безперечно, проект 1834 р. повністю відповідав класицистичним засадам тогочасного урбаністичного проектування в Російській імперії, які сформувався ще за часів правління Катерини II. Схожі ідеї були втілені при проектуванні реконструкції багатьох тогочасних міст — як повітового, так і губернського рангу. Можна стверджувати однозначно, що така урбаністична політика цілком відповідала духу абсолютистської монархії. Вона потужною хвилею прокотилася по західноукраїнським містам після третього поділу Польщі. Однак ступінь реалізації таких проектів був доволі скромний, зважаючи на явний спротив міщанства, на кризові суспільно-економічні та політичні реалії.

Майже через 25 років план 1834 р. отримав застосування в конкретній практичній ситуації, коли через місто мала бути прокладена транзитна дорога, знана ще як «Шосова». Картографічною підосною для прокладання цієї дороги і послужив цей план. Зберігається ця версія в Державному архіві Житомирської області під розлогою назвою «План Вольнской губернии города Ковля, составлен по указу Вольнского губернского правления в 1860 году землемером Ковельского уезда Ивановым с показанием участков городской земли, пространство которым значится в приложенной экспликации»³⁴ (рис. 14). Метою укладання документу була фіксація серед існуючої забудови напрямку дороги Житомир — Брест, що мала пройти безпосередньо через центр міста, а також означення меж окремих земельних відводів. Для цього і стала в нагоді топографічна підоснова плану 1834 р.

Деструктивний вплив на сакральну архітектуру Ковеля мала реакція царату на польське повстання 1834 р. Репресії стосовно місцевого населення зачепили (не могла не зачепити) і православні храми, приходи яких, очевидно, на той час все ще симпатизували пропольським настроям. В цьому контексті певний інтерес становить «прошення» місцевих мешканців прихожан Хрестовоздвиженської церкви стосовно збереження цього храму всупереч намірам російської влади знищити його³⁵.

Російська адміністрація ігнорувала також інтереси єврейської громади міста щодо локалізації синагог. Зокрема, це стосувалося заборони на відбудову старої синагоги в центральній частині міста

через те, що вона нібито «заважала» розташованій поряд православної церкви³⁶.

Подальший просторовий розвиток Ковеля в 2-й половині XIX ст. був цілковито підпорядкований формуванню міста як стратегічно важливого залізничного вузла. Він поетапно поєднав шість (!) залізничних колій в шести напрямках: на Луцьк, Володимир-Волинський, Брест, Сарни, Камінь-Каширський та Любомль. Якщо на момент отримання статусу повітового центру Волинській губернії Ковель за кількістю мешканців займав передостанню позицію, то через століття за цим показником місто поступалося лише Житомиру, Луцьку та Рівному³⁷. Відтак в урбаністичній історії міста була відкрита нова, важлива сторінка, котра підпорядковувалася інтересам стратегічно важливого комунікаційного вузла. Однак це вже предмет іншого, не менш цікавого урбаністичного дослідження.

Petro RYCHKOV

URBAN CARTOGRAPHY OF THE KOVEL TOWN AT THE END XVIII — FIRST HALF OF XIX CENTURY

Abstract. *The article is devoted to the historical roots and spatial formation of the Kovel town, which is now an important administrative, economic and transport centre in the North-Western region of the Ukraine. The status of a town this settlement obtained at the beginning of the XVI century. Spatial organization and landscape of the old town were naturally adapted to the island site between two branches of the river Turia. After becoming a part of tsarist Russia in the late XVIII century, the city became the object of urban transformations, which were characterized by a series of fixing and projecting cartographic documents. Formed on regular compositional principles, these projects were not realized. However, they paved the way for further development of the city.*

Key words: *Kovel town, history, urbanism, cartography.*

³⁴ ДАЖО. Ф. 263. Оп.1. Т. 3. Спр. 2235. 1859–1862 рр. «О приведении в известность городских земель по г. Житомиру, Владимиру, Дубно, Кременцу». Арк. 177.

³⁵ РДІА. Ф. 796. Оп. 118. Спр. 745 (1837 р.) «По прошению прихожан Кресто-Воздвиженской церкви в г. Ковле Вольнской губернии о сохранении этой церкви как исторического памятника».

³⁶ РДІА. Ф. 821. Оп. 8 Вол. Спр. 26. Арк. 14 «Дело о запрещении еврейскому обществу г. Ковля постройки нового здания синагоги на старом месте из-за близости православной церкви».

³⁷ Прищепца О. Міста Волині в другій половині XIX — на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 193.